

Begrensde burgers

Over de bijdrage van
gedragswetenschappen aan
bestuur en beleid

Prof.dr. Will Tiemeijer

Colofon

Begrensde burgers

Over de bijdrage van gedragswetenschappen aan bestuur en beleid

Will Tiemeijer, oktober 2021

ISBN 978-90-75289-57-2

Oplage

300

Uitgever

Erasmus School of Social and Behavioural Sciences (ESSB) |

Departement Bestuurskunde en Sociologie | Erasmus Universiteit Rotterdam

Vormgeving

PanArt communicatie en mediadesign

Druk

De Bink

Foto cover

"Boulevard Montparnasse - Jean Dubuffet - mars 1961" by Y. Caradec, licensed under CC BY-SA 2.0

© 2021, ESSB, W. Tiemeijer

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Begrensde burgers

Over de bijdrage van
gedragswetenschappen aan
bestuur en beleid

Prof.dr. Will Tiemeijer

Rede

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'Gedragswetenschappen en Beleid' bij de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, vanwege het Erasmus Trustfonds, 22 oktober 2021.

Inhoud

1. Gedragwetenschappen als perspectief op de werkelijkheid	7
2. De ideale burger	8
3. Wat zegt de psychologie?	10
4. Foucault en Lacan	13
5. Een meer realistisch perspectief	14
6. Deze leerstoel	17
7. Dankwoord.....	18
Bibliografie.....	19

Mijnheer de rector magnificus, Beste collega's, familie, vrienden en andere aanwezigen,

Sinds een jaar of tien zijn de gedragswetenschappen bezig aan een opmars in de wereld van bestuur en beleid.¹ Zo kent de landelijke overheid al enige jaren een zogenaamd *Behavioural Insights Network*, en kent deze stad de *Behavioural Insights Group Rotterdam*. Dat is een samenwerking van de gemeente en de Erasmus Universiteit. De toenadering tussen gedragswetenschap en overheid is inmiddels ook zélf onderwerp van wetenschappelijke studie. Sinds kort bestaat de subdiscipline van "Behavioural Public Administration", en er verschijnen nieuwe wetenschappelijke *journals* met titels als "Behavioral Public Policy".²

Is dat vreemd, die grote interesse voor gedragswetenschappen? Niet echt. Want zoals het werd gesteld in een uitnodiging die ik enige tijd geleden ontving voor één van de vele conferenties over het onderwerp: "Gedrag is van alle tijden!"

Wat bij dit alles echter opvalt, is dat de activiteiten bijna altijd zijn gericht op de beleidsuitvoering.³ Gedragskennis wordt ingezet voor het zo goed mogelijk realiseren van reeds vastgestelde beleidsdoelen. Bijvoorbeeld dat mensen gezonder eten en meer bewegen, minder rommel op straat gooien, vaker het OV nemen, en niet nodeloos schulden aangaan. Nu is dat allemaal uiterst nuttig en belangrijk, geen kwaad woord hierover. De pandemie maakt eens te meer duidelijk hoe belangrijk het is goed te begrijpen waarom mensen zich gedragen zoals ze zich gedragen, en hoe je dat effectief kunt beïnvloeden. Dus kom maar door met die onderzoeksbudgetten.

1 Zie ondermeer Oliver 2013, Shafir 2013, en specifiek voor ons land Feitsma 2019.

2 Grimmelikhuijsen et al. 2017

3 Zie bijvoorbeeld de overzichten in OECD 2017 en BIN NL 2019.

1. Gedragwetenschappen als perspectief op de werkelijkheid

Maar ik wil meer. Het uitgangspunt van deze leerstoel is dat de potentiële bijdrage van gedragwetenschappen veel verder gaat dan wat de praktijk tot nu toe laat zien. Ik noem twee tekortkomingen van die praktijk.

Ten eerste spelen de gedragwetenschappen nog nauwelijks een rol in de fase van *beleidsvorming*. Ten onrechte. Als daar besluiten worden genomen die haaks staan op de psychologie van mensen, gaat het vrijwel zeker fout. Een klassiek voorbeeld is de mislukte liberalisering van de taximarkt eind jaren negentig. Daarbij werd ervan uitgegaan dat mensen kiezen als een *homo economicus*, die op de taxiplaats gaat onderhandelen met de aanwezige chauffeurs, om vervolgens het beste aanbod te kiezen. Ziet u het zichzelf al doen? Een recenter voorbeeld is het toeslagensysteem. Iedere gedragwetenschapper had kunnen vertellen dat het toeslagensysteem psychologisch niet slim in elkaar zit.⁴ Veel mensen hebben nu eenmaal grote moeite om zover vooruit te denken en plannen als dat systeem veronderstelt.

Ten tweede spelen gedragwetenschappen nog nauwelijks een rol in het denken over andere beleidsopgaven dan beïnvloeden van keuzegedrag. Opnieuw: ten onrechte. Veel van de grote problemen in westerse landen zijn alleen goed te begrijpen als je ook de psychologie erbij betreft. Denk bijvoorbeeld aan maatschappelijke ongelijkheden. Er komen steeds meer aanwijzingen dat de hardnekkigheid daarvan deels kan worden verklaard uit de effecten van armoede en onzekerheid op de menselijke psyche.⁵ Of denk aan uitingen van maatschappelijk onbehagen of complotdenken. Dat zijn welhaast per definitie psychologische fenomenen, dus met alleen bestuurskundige of sociologische kennis kom je er niet.

Het uitgangspunt van deze leerstoel is daarom dat een *volgende stap* in de verbinding tussen beide werelden wenselijk is. Gedragwetenschappen zijn veel meer dan alleen een technologie voor gedragsbeïnvloeding. Ze vormen eerst en vooral een *perspectief* op de werkelijkheid, een lens die bepaalde fenomenen en mechanismen zichtbaar en verklaarbaar maakt. Dit perspectief creëert daarmee kaders en openingen voor zowel nieuwe vormen van beleidskritiek als voor nieuwe oplossingsrichtingen.

4 Zie ook Ministerie van Financiën 2019.

5 Banerjee en Duflo 2011; Mani et al. 2013; Haushofer and Fehr 2014; Sheehy-Skeffington en Haushofer 2014.

2. De ideale burger⁶

Dat klinkt mooi, denkt u misschien. Maar wat moet ik me daarbij voorstellen? Wat voor inzichten zou die blik door de gedragswetenschappelijke lens ons kunnen opleveren?

Ik wil deze rede gebruiken om daarvan een globale indruk geven. Daarbij zet ik maar meteen hoog in, door in te gaan op wat de psychologie ons leert met betrekking tot het overkoepelende beleidsparadigma van de laatste decennia. Dat paradigma gaat uit van het ideaal van de ondernemende en verantwoordelijke burger: wij allen worden geacht ondernemende en verantwoordelijke burgers te zijn. Dat is de veronderstelling die ten grondslag ligt aan de wijze waarop Nederland vandaag de dag wordt bestuurd. Dus als die veronderstelling niet klopt “is dat wel een dingetje”.

Laat ik één en ander toelichten.

De ondernemende burger

Ten eerste, de ideale burger is een ondernemende burger. Dit ideaal vond zijn intellectuele oorsprong midden vorige eeuw, toen nieuwe ideeën ontstonden over de manier waarop de samenleving het beste kon worden ingericht, en wat daarin de rol van de overheid moest zijn. Met de ontsporingen van het communisme en nationaalsocialisme vers in het geheugen was voor iedereen duidelijk hoe gevaarlijk een sterke overheid kon zijn. De overheid moest daarom terug in haar hok, en maximale ruimte geven aan samenleving en vrije markt.

Dit was niet zomaar een politiek idee, maar vloeide volgens de pleitbezorgers van deze visie logisch en onvermijdelijk voort uit de aard van de objectieve werkelijkheid. Die werkelijkheid is nu eenmaal zo eindeloos gevarieerd en complex dat niemand haar volledig kan overzien en begrijpen, ook de overheid niet. Daarom pakken overheidsinterventies vaak niet uit zoals bedoeld, of werken ze zelfs contraproductief. Dat lokt dan weer nieuw overheidsingrijpen uit, wat de zaken nog erger maakt, wat weer nieuw ingrijpen oproept, enzovoort. Er ontstaat een neerwaartse spiraal waarin de overheid zich met steeds meer zaken gaat bemoeien, en voordat je het weet heb je een totalitaire staat.⁷

Daarentegen, als de overheid zich afzijdig houdt en de zaken overlaat aan de vrije markt, zullen er juist mooie dingen ontstaan. Door de competitie op de vrije markt zal een geweldig reservoir aan intelligentie, creativiteit en energie loskomen, en daar profiteren we uiteindelijk allemaal van.

6 Deze paragraaf is vooral gebaseerd op c.q. geïnspireerd door Foucault (2010) en Dardot en Laval (2014).

7 De klassieke tekst op dit gebied is natuurlijk *The road to serfdom* van Friedrich Hayek.

Als iedereen zich richt op nastreven van zijn eigenbelang, en de overheid zich beperkt tot het bewaken van de spelregels, zorgt de onzichtbare hand van de markt vanzelf voor maximale welvaart voor het collectief. Dit model voor de inrichting van de samenleving is wel aangeduid als “de orde van competitie”.⁸

En bij dit model hoort een bepaald beeld van burgers, namelijk dat van de *ondernemende* burger. Die burger is in wezen een éénpersoonsbedrijfje dat streeft naar maximale winst, en daartoe zijn *human capital* – zijn talenten en vaardigheden – te gelde tracht te maken. Daarbij staat hij in voortdurende competitie met andere éénpersoonsbedrijfjes die hetzelfde nastreven. De ondernemende burger wacht dan ook niet af, maar denkt en plant altijd vooruit. Hij investeert steeds weer in de verdere ontwikkeling van zijn *human capital*, zodat hij ook in de toekomst concurrerend blijft op de immer veranderende arbeidsmarkt. De ondernemende burger blijft een “leven lang leren”.

De verantwoordelijke burger

Ten tweede, de ideale burger is een *verantwoordelijke* burger. Want het werd natuurlijk al snel duidelijk dat als iedereen in deze “orde van competitie” alleen zijn eigenbelang nastreeft, bepaalde collectieve belangen in het gedrang kunnen komen, bijvoorbeeld in de vorm van uitputting van schaarse middelen en aantasting van het milieu. Naast de onzichtbare hand is er ook een onzichtbare vuist. Daarnaast bleek de toename in welvaart gepaard te gaan met nieuwe problemen als leefstijlziekten, bijvoorbeeld als gevolg van teveel en ongezond eten. Ook dat is schadelijk voor het collectief, want meer leefstijlziekten betekent minder gerealiseerde productiviteit.

Wat tegen die problemen te doen? Je zou natuurlijk toch weer een beroep kunnen doen op de overheid. Die moet weer de regie nemen, zich ontfemen over de *commons*, de milieuwetten strenger handhaven, mensen verbieden om energie te verspillen, ongezond eten duurder maken, enzovoort. Maar dat wilden we nu juist niet. Voor je het weet, heb je immers weer die totalitaire staat die alle vrijheid om zeep helpt. Er blijft dan maar één mogelijkheid over: een beroep doen op de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Die moeten niet alleen hun eigenbelang nastreven, maar ook rekening houden met het algemeen belang, bijvoorbeeld door zuinig om te gaan met schaarse middelen en door niet met ongedisciplineerd gedrag de samenleving nodeloos op kosten te jagen.

Conclusie

Kortom, de ideale burger is zowel ondernemend als verantwoordelijk. De ondernemende kant van de burger maximaliseert de baten voor hemzelf en daarmee voor de samenleving als geheel, de verantwoordelijke kant van de burger minimaliseert de kosten voor de samenleving als geheel en daarmee voor hemzelf. Het is belangrijk dat mensen zich gedragen conform dit beeld, want anders stort het hele kaartenhuis in.

8 Dardot en Laval 2014.

3. Wat zegt de psychologie?

De grote vraag is natuurlijk: hoe realistisch is dit ideaalbeeld? In hoeverre stemt het overeen met de daadwerkelijke motieven en capaciteiten van mensen? Zijn die werkelijk bereid en in staat zich te gedragen als de ondernemende en verantwoordelijke burgers die het model veronderstelt? Of kun je ze anders vormen tot dat soort burgers, bijvoorbeeld via onderwijs?

Dit is het moment om de psychologie erbij halen. Wat heeft die hierover te melden? Ik geef een korte *tour de horizon*.

Motieven

Ik begin met de motieven. Wat is het waardoor mensen uiteindelijk worden gedreven? Waardoor ze bereid zijn hard te werken en hun beste krachten te geven? Dat zijn grote vragen waarbij ik niet te lang wil stilstaan. Maar één ding is zeker: mensen worden niet alleen maar gedreven door financieel eigenbelang. De evolutie heeft ervoor gezorgd dat mensen ook om anderen geven. Het principe van "survival of the fittest" betekent dat we juist ten diepste groepsdieren zijn.⁹ En als het gaat om werk, vinden veel mensen genoeg geld verdienen natuurlijk wel belangrijk, maar niet het enige dat telt. Ze willen ook - of zelfs vooral - hun vak goed uitoefenen, en wellicht iets betekenen voor de wereld.

Kortom, wat betreft motieven, zijn mensen van vlees en bloed maar ten dele als de ondernemende burger die louter wordt gedreven door financieel eigenbelang. Kun je ze daar alsnog in veranderen, bijvoorbeeld door de duimschroeven van economische competitie flink aan te draaien? Ik betwijfel het. Aan de ene kant is bekend dat het economiseren van menselijke relaties inderdaad kan leiden tot "crowding out" van altruïstische motieven.¹⁰ Maar aan de andere kant: het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Veel mensen hebben - soms tegen beter weten in - een onverbeterlijke neiging verder te kijken dan alleen hun direct eigenbelang. Ik ben wat dat betreft vrij optimistisch.

Capaciteiten

Dan de capaciteiten van mensen. Daar ben ik veel pessimistischer over, en daar wil ik ook wat langer bij stilstaan.

De laatste jaren klonk veelvuldig het verhaal dat mensen slechts beperkt rationeel zijn. Over veel keuzen denken ze niet goed na, ze gaan uit van gebrekkige informatie, en ze maken allerlei redeneerfouten.

⁹ Ik heb deze relevante literatuur kort samengevat in hoofdstuk 4 van Tiemeijer (2010).

¹⁰ Frey en Jegen 2001.

Dit staat bekend als het *biases and heuristics* programma.¹¹ Dat verhaal gaat doorgaans vergezeld van allerlei sappige voorbeelden, met daarin hoofdrollen weggelegd voor ondermeer een zeldzame Aziatische ziekte, een feministische bankmedewerker genaamd Linda, en grote hoeveelheden koffiemokken die al dan niet van eigenaar verwisselen. Wie meer wil weten, verwijs ik graag naar de betreffende literatuur.¹²

Tijdreizen en zelfcontrole

Ik wil het vooral over een andere beperkte capaciteit hebben, namelijk deze: mensen zijn over het algemeen maar matig in staat om voorbij het heden te kijken, en hun gedrag af te stemmen op de eisen van de toekomst. En dat is hier zeer relevant, want het centrale idee achter de ondernemende en verantwoordelijke burger is nu juist dat hij dat wél kan.

Er zijn twee redenen waarom lang niet iedereen daar even goed in is. Ten eerste kan niet iedereen zich een beeld van de toekomst vormen dat zo gedetailleerd, concreet en levendig is dat er daadwerkelijk een motiverende werking vanuit gaat. Psychologen spreken van het vermogen tot mentaal tijdreizen.¹³ Dit vermogen tot mentaal tijdreizen is misschien wel het belangrijkste verschil tussen mens en dier.¹⁴ Mijn kat levert iedere dag opnieuw het bewijs dat het beest niet in staat is verder vooruit te denken dan hooguit een paar minuten. Verder reikt haar tijdshorizon niet. Mensen zijn hier stukken beter in. Toch zijn er grote individuele verschillen, die samenhangen met verschillen in het werkgeheugen.¹⁵ Het ideaal van de ondernemende en verantwoordelijke burger vraagt mensen om vele weken, maanden of jaren vooruit te denken en plannen. Daar is lang niet iedereen even goed in.

Ten tweede, als mensen die tijdreis wél goed volbrengen, is er nog een probleem. Ze moeten namelijk ook de zelfcontrole hebben om vervolgens het gedrag vol te houden dat nodig is om die beoogde toekomst – dat diploma, dat gezonde lichaam – ook echt te bereiken. Dat vraagt discipline en doorzettingsvermogen. Je moet iedere dag opnieuw afzien van beloningen in het hier en nu, ten gunste van beloningen die misschien pas jaren later komen. Iedereen die ooit een nieuwjaarsvoornemen heeft gemaakt weet hoe moeilijk dat is.¹⁶

11 Gilovich et al. 2002.

12 De smaakmakende publicaties op dit gebied zijn Thaler en Sunstein (2008) en Kahneman (2011). Zie voor een Nederlandstalige introductie een bundel onder redactie van Tiemeijer et al. (2009).

13 Bulley et al. 2016.

14 Suddendorf en Corballis 2007.

15 Hill en Emery 2014; Lin en Epstein 2014.

16 Het meest overtuigende onderzoek over de positieve effecten van zelfcontrole voor latere levensuitkomsten is wellicht Moffitt et al. (2011.) Zie verder De Ridder et al. (2012) voor een meta-analyse voor de positieve effecten van goede zelfcontrole voor allerhande wenselijke uitkomsten.

Maar het wordt nog erger. Zelfs bij mensen die normaliter goed zijn in mentaal tijdreizen en zelfcontrole, kan dit vermogen worden ondermijnd door situationele factoren. Onderzoek laat zien dat als men de druk te hoog opvoert, het cognitieve functioneren en de zelfcontrole substantieel afnemen. Minstens vijf condities ondermijnen het mentaal functioneren: negatief affect, cognitieve belasting, eerdere mentale inspanning, stress en slaapgebrek. (Vooral van de effecten van slaapgebrek slaat de schrik je om het hart. Als er maar één ding is dat u van deze oratie moet onthouden, is dat geen heel diepzinnig inzicht, maar dit: slaap genoeg).¹⁷

Tijd voor een commerciële boodschap: als u nu denkt, dat is interessant, daar zou ik best meer over willen weten, dan kan dat! Komend voorjaar verschijnt namelijk van mijn hand het boek *Self-control. Individual differences and what they mean for personal responsibility and public policy*. Daarin vindt u niet alleen de bronnen voor al deze beweringen, maar ook een doordenking van de vraag wat deze betekenen voor grote vraagstukken als morele verantwoordelijkheid en distributieve rechtvaardigheid. Einde commerciële boodschap.

Kun je het leren?

Kortom, het idee van de mens als ondernemer van zijn eigen leven die voortdurend investeert in zijn eigen toekomst en die van zijn kinderen, getuigt van een zeer optimistisch beeld van het menselijk vermogen tot mentaal tijdreizen en zelfcontrole.

Nu zou je natuurlijk hierop kunnen tegenwerpen dat als mensen niet van nature de capaciteiten hebben die nodig zijn om te functioneren in de moderne wereld, je ze die moet *leren*, bijvoorbeeld op school. Sinds jaar en dag leren kinderen op school lezen, schrijven en rekenen, omdat die vaardigheden essentieel zijn om mee te kunnen draaien in de maatschappij. Als vooruit kijken, plannen, en discipline betrachten tegenwoordig ook zo belangrijk zijn, waarom voegen we die dingen dan niet toe aan het onderwijscurriculum?

En inderdaad, de OESO heeft recent gepleit voor het op school aanleren van non-cognitieve vaardigheden zoals zelfcontrole en doorzettingsvermogen.¹⁸ De grote pleitbezorger van dit gedachtegoed is de econoom James Heckman, die heeft uitgerekend dat vroege educatie op dit gebied een maatschappelijke investering is die zichzelf dubbel en dwars terugverdient.

¹⁷ Zie Tiemeijer (te verschijnen). De laatste jaren is er met name veel discussie geweest over 'ego depletie', dat wil zeggen, het fenomeen dat naarmate langer zelfcontrole moeten bedenken, hun zelfcontrole-spiers vermoeid raken, en het steeds moeilijker wordt om niet toe te geven aan verleiding. Bestaat dit effect nu echt, of hebben we ons allemaal om de tuin laten leiden door de gevolgen van publicatie-bias? Op het moment van schrijven lijkt de conclusie te zijn dat het effect wel degelijk bestaat, maar waarschijnlijk minder sterk is dan aanvankelijk gedacht.

¹⁸ Kautz et al. 2014.

De WRR introduceerde enkele jaren geleden het begrip "doenvermogen".¹⁹ Deze term verwijst naar ongeveer dezelfde capaciteiten, en is bijzonder goed aangeslagen. Misschien zelfs iets té goed. Het lijkt me slechts een kwestie van tijd voordat de eerste pleidooien zullen verschijnen voor "meer aandacht voor doenvermogen" in het onderwijs.

Maar kun je deze dingen inderdaad zo makkelijk leren? Nee. De wetenschap is op dat gebied vrij ontvullend.²⁰ Als kinderen heel jong zijn, is er nog wel het één en ander mogelijk. Maar het raam sluit zich toch vrij snel. Uiteindelijk zijn zelfcontrole en doorzettingsvermogen niet zoals lezen, schrijven en rekenen – dingen die vrijwel iedereen kan leren, ook op latere leeftijd – maar meer als intelligentie: in de loterij des levens krijgt de een meer toebedeeld dan de ander, en daarmee zul je het moeten doen.²¹ De OESO zegt wel dat dit soort non-cognitieve vermogens geen persoonlijkheidskenmerken zijn, maar vaardigheden die bijna iedereen kan leren, maar hiermee kletst de OESO een beetje uit zijn nek.

Conclusie

Tot zover deze *tour d'horizon* langs de moderne psychologie. Wat is de conclusie van dit alles? Dat je toch vrij snel stuit op de grenzen van maakbaarheid, óók als het gaat om de motieven en capaciteiten van mensen.

4. Foucault en Lacan

Op dit punt aangekomen, wil ik bij wijze van intellectueel intermezzo, de namen van twee Franse denkers noemen.

Ten eerste die van Michel Foucault. Sommigen van u zaten daar waarschijnlijk al op te wachten. Wat ik tot nu toe heb gezegd, is namelijk deels ontleend aan Foucault's colleges van eind jaren zeventig. In die colleges laat hij zien dat de vorming van ondernemende burgers in feite een politiek project is, een bewuste poging om het denken en voelen van mensen zo te beïnvloeden dat zij zich min of meer *vanzelf* gaan gedragen als die ondernemende burgers. Dus niet omdat het *moet* maar omdat ze het *willen*.²² Er is – in zijn jargon – sprake van de constructie van subjecten.

19 WRR 2017.

20 Recente meta, meta-evaluaties van de 'trainbaarheid' van 'self-control strength' bij volwassenen, bijvoorbeeld Friese et al. (2017), laten zien dat dergelijke trainingen nauwelijks of geen effect hebben.

21 De erfelijkheid van zelfcontrole wordt geschat op ongeveer 60 procent (Willems et al. 2019). Dat wil zeggen dat ongeveer 60 procent van de individuele verschillen in zelfcontrole verklaard kan worden uit verschillen in genen.

22 Foucault 2010.

Foucault had echter niet zoveel oog voor de grenzen aan de mogelijkheden tot de constructie van subjecten. Impliciet lijkt hij de mens te beschouwen als een volstrekt leeg blad, waarop je naar believen kunt schrijven wat je wilt. Die desinteresse voor wat reëel mogelijk is, komt wellicht doordat Foucault zich in die colleges vooral concentreert op taal en discours, op hoe we *spreken* over de werkelijkheid, en niet op de aard van die werkelijkheid zelf. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat die grenzen niet zouden bestaan.

Het is daarom goed een tweede denker erbij te halen, namelijk zijn land- en tijdgenoot Jacques Lacan. Die was in zekere zin juist de tegenvoeter van Foucault, omdat zijn aandacht juist uitging naar de realiteit *voorbij* taal en discours – naar datgene dat geen plaats had gekregen in de symbolische orde, maar wel onderdeel uitmaakt van de reële werkelijkheid.²³ Lacan's motto: "Wat wordt uitgesloten van het symbolische, verschijnt opnieuw in het reële."²⁴ Anders gezegd, de fenomenen in de werkelijkheid waarover we *niet* spreken, zullen vroeg of laat toch van zich laten horen – en als het niet goedschiks is, dan wel kwaadschiks.

Dat geldt dus evenzeer voor de empirische realiteit van de menselijke psyche. De mens is geen volstrekt leeg blad. Er staat toch echt al het één en ander op geschreven, en negeren daarvan is op eigen risico.

5. Een meer realistisch perspectief

Dat risico wensen wij natuurlijk niet te lopen. Dus stel dat je die empirische realiteit van de menselijke geest - die we dus vooral niet moeten uitsluiten - stel dat je die tot uitgangspunt zou nemen, hoe zou je de maatschappelijke orde dan in grote lijnen inrichten? Mijn tentatieve antwoord wil ik baseren op drie centrale kenmerken van die realiteit: pluriformiteit, gebrokenheid en begrensdheid.

Pluriformiteit

Ten eerste pluriformiteit. Wat opvalt is hoe eendimensionaal en reductionistisch het politieke en bestuurlijke denken over mensen vaak is. Ik geloof best dat er burgers zijn die enkel aan hun eigenbelang denken, die helemaal opbloeien bij competitie, die in ruime mate beschikken over de vereiste capaciteiten, en voor wie het door Foucault geschetste project dus een zegen is. Je moet alleen niet gaan doen alsof *iedereen* zo is. Er zijn toch echt mensen die anders in elkaar zitten. Mensen zijn nu eenmaal verschillend.

23 Zie bijvoorbeeld Mooij (1975) voor een inleiding in Lacan's nogal ondoordringbare werk.

24 Motto van Lacan dat op diverse plaatsen in zijn werk verschijnt. Bijvoorbeeld: "Tout ce qui est rejeté du symbolique réparaît dans le réel" in Lacan (1968).

Dit klinkt als een open deur, en dat is het ook. Maar vertel dat dan eens aan de mensen in Den Haag. Daar treft men toch verdacht vaak economen aan die uitgaan van het model van de "homo economicus", juristen die uitgaan van het model van "de redelijke mens", en politici die te pas en te onpas spreken over "de" burger. Er bestaat een hardnekkige neiging om mensen te reduceren tot één wezenskenmerk, een kern of essentie die zou beschrijven hoe mensen "echt" zijn en wat zij "echt" willen.

Dit is bezwaarlijk. Ten eerste natuurlijk op praktisch niveau. Het leidt al snel tot een beleid dat weliswaar goed aansluit op het psychologisch profiel van één deel van de bevolking, en dat voor hen dus goed kan werken, maar veel minder op het psychologisch profiel van een ander deel van de bevolking, en daar tot ongelukken kan leiden. Ten tweede leidt het tot intellectuele dwalingen. Want als alle mensen in essentie gelijk zouden zijn, hoe verklaar je dan dat zij in het leven van alledag vaak verschillende dingen willen? Voordat je het weet zit je in gevaarlijke debatten over vals bewustzijn. Of je komt uit bij Foucauldiaanse paradoxen waarin mensen moeten worden "gedwongen om te worden wie ze reeds zijn". Dat soort formuleringen klinkt misschien wel geleerd, maar ze maken de boel nodeloos ingewikkeld.

Kortom, erken gewoon dat mensen verschillen in wat ze willen en kunnen. Veel politieke projecten komen er dan ook op neer dat de ene groep – via de middelen van de staat – probeert de andere groep te vormen naar haar idealen. Aan het einde van uw ketenen bevindt zich dus ook meestal niet "de staat" maar bevinden zich uw medeburgers.

Gebrokenheid

Ten tweede gebrokenheid. Er bestaan niet alleen verschillen *tussen* mensen maar ook verschillen *binnen* mensen. Beter gezegd, de psychologie laat zien dat mensen niet uit één stuk zijn, maar er breuklijnen lopen door hun palet aan overtuigingen, wensen en idealen. Ze willen meerdere dingen tegelijk die onderling strijdig zijn, zoals: veel geld verdienen maar ook tijd hebben voor de familie, lekker eten maar ook slank en gezond blijven, het milieu sparen maar ook tweemaal per jaar op vliegvakantie. Dit ondermijnt het hele idee dat er überhaupt één welbegrepen eigenbelang zou bestaan dat zich zou uitkristalliseren als je maar voldoende informatie verzamelt en daarop reflecteert.²⁵

25 Inherent aan het idee van zelfcontrole is dat mensen tegengestelde wensen of belangen hebben. Sommige filosofen (en veel economen) hebben wel beweerd dat wilszwakte (akrasia) niet kan bestaan. Als je iets doet, is dat per definitie hetgeen je op dát moment wil, anders zou je het immers niet doen. Anderen hebben daarentegen gestaan dat zoiets perfect mogelijk is wanneer je uitgaat van een zogenaamd 'divided mind' mode, waarvan de vroegste vormen al te vinden is bij Plato. Zie voor een hedendaags voorbeeld Sripada (2014). Zie ook Zaller (1992) over het gebrek aan consistentie in de meningen die mensen in opinieonderzoek rapporteren.

Deze gebrokenheid betekent dat omstandigheden een groot verschil kunnen maken. Hoe mensen zullen handelen is voor een flink deel afhankelijk van welke specifieke gedachten en wensen door die omgeving mentaal worden geactiveerd.²⁶ Wat dat betreft kun je mensen misschien beter zien als een bundel van gedragspotenties. Deze bundel wordt losjes bijeen gehouden door een ondoorgrondelijk fenomeen genaamd "het zelf", maar welke gedragspotentie uiteindelijk ook echt wordt gerealiseerd, hangt sterk af van de omgeving. Het is natuurlijk dit gebrek aan *closure* dat aan de basis ligt van technieken als *nudging*.

Begrensdheid

Dan het derde kenmerk: begrensdheid. Ik ben geneigd het zo te zien: onder de bevolking is een zeker reservoir aan mentale energie aanwezig dat voor verschillende doeleinden kan worden ingezet, een bepaalde hoeveelheid aandacht, concentratie en zelfcontrole. Voor een gedeelte gaat die op aan de keuzes en opgaven van alledag, zoals kiezen wat je vandaag aantrekt, doen van de huishoudelijke administratie, of kalm blijven als de kinderen vervelend zijn. Maar wat na aftrek van deze vaste mentale lasten overblijft, is vrij besteedbaar.

De vraag is hoe dit surplus wordt ingezet. Je kunt die vrij besteedbare mentale energie inzetten voor het oplossen van sudoku's, bijhouden van Facebookpagina's, leren bespelen van een instrument, spotten van vogels, of je opwinden over de domheid van anderen. Maar je kunt deze ook inzetten voor het zo gewenste ondernemende en verantwoordelijke gedrag. De institutionele en sociale druk om die mentale energie inderdaad in dat laatste doel te steken wordt - zo is mijn indruk - steeds groter. Was vroeger het doel om zoveel mogelijk spierkracht te mobiliseren, tegenwoordig is het doel om zoveel mogelijk geestkracht te mobiliseren. Door een steeds dichter web van *incentives* worden mensen *gepusht* om hun mentale energie toch vooral te besteden aan ontwikkelen van hun economische productiviteit, zuinig omgaan met schaarse hulpbronnen, sparen voor financieel mindere tijden, gezond leven en regelmatig bewegen, enzovoort.

Maar daarmee kom ik terug op wat ik eerder heb gezegd: er zijn grenzen. Je kunt maar aan zoveel dingen tegelijk aandacht besteden, en op een gegeven moment is de energie gewoon op. De duimschroeven nog verder aandraaien betekent dan alleen maar overbelasting, stress en slaapgebrek. Eén van de grootste blinde vlekken in Den Haag is dat ze schijnen te denken dat mensen onbepert zijn in hun mentale reserves.

Conclusie

Samenvattend, de psychologische realiteit is er één van pluriformiteit, gebrokenheid en begrensdheid. Dit staat haaks op het beeld dat vooralsnog lijkt te domineren, namelijk dat van één menselijke essentie, één beste optie, en ongelimiteerde mentale vermogens.

²⁶ Dit is in de psychologie welhaast axiomatisch. Centraal hierin staat het verschijnsel 'priming' waarover een zeer omvangrijke literatuur bestaat.

Als je uitgaat van dit meer realistische perspectief, hoe zou de ideale samenleving er dan uitzien? Mijn conclusie: die ideale samenleving bestaat niet. Althans, niet positief geformuleerd, in termen van een bepaald inhoudelijke optimum dat zo dicht mogelijk moet worden genaderd. Ik zou het liever negatief willen formuleren, in termen van iets dat we moeten *voorkomen*. Wat we moeten voorkomen is een samenleving waarin de slinger te ver is doorgeslagen naar één specifiek beeld of één specifieke opvatting van wat mensen zouden willen en kunnen, met uitsluiting van alle andere beelden en opvattingen. Anders gezegd, wat we moeten voorkomen is psychologisch reductionisme. Je kunt er namelijk vergif op innemen dat een dergelijk reductionisme niet eeuwig goed blijft gaan. Vroeg of laat gaat de empirische werkelijkheid terugduwen en protesteren, en verschijnt – in de woorden van Lacan – datgene dat was uitgesloten van het symbolische opnieuw in het reële. Bijvoorbeeld in de vorm van beleidsfiasco's of maatschappelijk protest.

Wat betekent dit in termen van bestuur en beleid? Dat ook op het psychologisch vlak de samenleving zichzelf adequaat moet kunnen waarnemen, zodat zij het tijdig kan zien als de slinger te ver doorslaat in één richting, en zondig kan bijsturen. Wat heb je dus nodig? Kennis en toegang. Je hebt actoren nodig die met gedragswetenschappelijke bril naar de maatschappelijke werkelijkheid kijken, en die actoren moeten toegang hebben tot de circuits waar de politieke en bestuurlijke besluiten worden genomen.²⁷

6. Deze leerstoel

Daarmee keer ik terug naar waarmee ik begon. Zoals gezegd is er in de laatste tien jaar sprake van een toenadering tussen de wereld van gedragswetenschap en de wereld van politiek en bestuur. Dat is mooi. Maar helaas beperkt die toenadering zich nog tot de fase van de beleidsuitvoering, en is zij vooral gefocust op het veranderen van concreet keuzegedrag. De gedragswetenschappen zijn echter veel meer dan alleen een set technieken. Zij vertegenwoordigen een bepaald perspectief op de werkelijkheid – een perspectief dat niet minder belangrijk is dan het economische, juridische, bestuurskundige of sociologische perspectief, en dat van meet af aan moet worden betrokken.

In deze leerstoel staat daarom de relatie tussen de wereld van gedragswetenschappen en de wereld van bestuur en beleid centraal. Leidend zijn drie onderzoeksvragen:

- *Waar staan we nu?* Wat is momenteel de status en positie van het gedragswetenschappelijk perspectief bij de overheid? Wat zijn de relevante overtuigingen en attitudes van betrokkenen ten aanzien van deze materie, en ten aanzien van een verdere toenadering tussen beide werelden?

27 Zie WRR (2014) voor enkele gedachten over hoe dit institutioneel kan worden georganiseerd.

- *Waar staat er praktisch op het spel?* Hoe zouden volgende stappen in de verbinding tussen gedragswetenschappen en beleid eruit kunnen uitzien? Welk nieuw licht kunnen deze wetenschappen werpen op enkele grote maatschappelijke problemen?
- *Wat staat er ethisch op het spel?* Wat moeten we vinden we van een overheid die zich in naam van het algemeen belang stort op de dynamiek van menselijke motivaties en capaciteiten? Moeten we vrezen voor manipulatie en *psychological engineering*? Zo ja, hoe leiden we dat in goede banen? Of zijn deze zorgen overtrokken, en eerder een vorm van morele paniek?

7. Dankwoord

Ik wil afronden door mijn dank uit te spreken aan het Erasmus Trustfonds en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, die deze bijzondere leerstoel voor mij mogelijk hebben gemaakt. Tevens wil ik mijn dank uitspreken voor de actieve medewerking en gastvrijheid van de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences, waar deze leerstoel is ondergebracht. Ik ben bijzonder gelukkig met juist deze positionering, omdat het zo mogelijk wordt de verbinding met sociologie en bestuurskunde te leggen. Intensieve samenwerking en interactie met deze 'naastgelegen disciplines' is een cruciaal ingrediënt van deze leerstoel. Al met al is voor mij dit hoogleraarschap een grote eer en een unieke kans, en ik ben zeer gemotiveerd om er een succes van te maken.

Bibliografie

Banerjee, A., & Duflo, E. (2011). *Poor economics: A radical rethinking of the way to fight global poverty*. Public Affairs.

BIN NL (2019). *Rijk aan gedragsinzichten*. Den Haag, Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.

Bulley, A., Henry, J., & Suddendorf, T. (2016). Prospection and the present moment: The role of episodic foresight in intertemporal choices between immediate and delayed rewards. *Review of General Psychology*, 20(1), 29-47.

Dardot, P., & Laval, C. (2014). *The new way of the world: On neoliberal society*. Verso Trade.

De Ridder, D. T., Lensvelt-Mulders, G., Finkenauer, C., Stok, F. M., & Baumeister, R. F. (2012). Taking stock of self-control: A meta-analysis of how trait self-control relates to a wide range of behaviors. *Personality and Social Psychology Review*, 16(1), 76-99.

Feitsma, J. N. P. (2019). *Inside the behavioural state*. Eleven international publishing.

Foucault, M. (2010). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Palgrave Macmillan.

Frey, B.S., & Jegen, R. (2001). *Motivation crowding theory*. *Journal of economic surveys* 15, 5: 589-612.

Friese, M., Frankenbach, J., Job, V., & Loschelder, D. D. (2017). Does self-control training improve self-control? A meta-analysis. *Perspectives on Psychological Science*, 12(6), 1077-1099.

Gilovich, T., Griffin, D., & Kahneman, D. (Eds.). (2002). *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment*. Cambridge University Press.

Grimmelikhuijsen, S., Jilke, S., Olsen, A. L., & Tummers, L. (2017). Behavioral public administration: Combining insights from public administration and psychology. *Public Administration Review*, 77(1), 45-56.

Haushofer, J., & Fehr, E. (2014). On the psychology of poverty. *Science*, 344(6186), 862-867.

Hill, P. F., & Emery, L. J. (2013). Episodic future thought: Contributions from working memory. *Consciousness and Cognition*, 22(3), 677-683.

Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Macmillan.

- Kautz, T., Heckman, J. J., Diris, R., Ter Weel, B., & Borghans, L. (2014). Fostering and measuring skills: Improving cognitive and non-cognitive skills to promote lifetime success. *OECD Education Working Papers*, 110.
- Lacan, J. (1968). *Conférence du mercredi 19 juin 1968*. <http://www.ecole-lacanienne.net/pastoutlacan60.php>.
- Lin, H., & Epstein, L. H. (2014). Living in the moment: Effects of time perspective and emotional valence of episodic thinking on delay discounting. *Behavioral Neuroscience*, 128(1), 12.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 341(6149), 976-980.
- Ministerie van Financiën (2019). *IBO Toeslagen Deelonderzoek 1*. Den Haag, Ministerie van Financiën.
- Moffitt, T. E., Arseneault, L., Belsky, D., Dickson, N., Hancox, R. J., Harrington, H., ... & Sears, M. R. (2011). A gradient of childhood self-control predicts health, wealth, and public safety. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(7), 2693-2698.
- Mooij, A. (1975). *Taal en verlangen: Lacans theorie van de psychoanalyse*. Boom Meppel.
- OECD (2017). *Behavioural Insights and Public Policy: Lessons from Around the World*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270480-en>.
- Oliver, A. (Ed.). (2013). *Behavioural public policy*. Cambridge University Press.
- Shafir, E. (Ed.). (2013). *The behavioral foundations of public policy*. Princeton University Press.
- Sheehy-Skeffington, J., & Haushofer, J. (2014). The behavioural economics of poverty. In *Barriers to and opportunities for poverty reduction, poverty reduction* (pp. 96-112). UNDP.
- Sripada, C. (2014). How is willpower possible? The puzzle of synchronic self-control and the divided mind. *Noûs*, 48(1), 41-74.
- Suddendorf, T., & Corballis, M. C. (2007). The evolution of foresight: What is mental time travel, and is it unique to humans? *Behavioral and Brain Sciences*, 30(3), 299-313.
- Thaler, R.J., & Sunstein, C.R. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Yale University Press.
- Tiemeijer, W. L., Thomas, C.A., & Prast, H. M. (red). (2009). *De menselijke beslisser: Over de psychologie van keuze en gedrag*. Amsterdam University Press.

Tiemeijer, W.L. (2010). *Hoe mensen keuzes maken: De psychologie van het beslissen*. Amsterdam University Press.

Tiemeijer, W.L. (te verschijnen). *Self-control: Individual differences and what they mean for personal responsibility and public policy*. Cambridge University Press.

Willems, Y. E., Boesen, N., Li, J., Finkenauer, C., & Bartels, M. (2019). *The heritability of self-control: A meta-analysis*. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 100, 324-334.

WRR (2014). *Met kennis van gedrag beleid maken*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

WRR (2017). *Weten is nog geen doen: Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Zaller, J. R. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge University Press.

Prof.dr. Will Tiemeijer bekleedt de leerstoel Gedragwetenschappen en Beleid bij de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences | Departement Bestuurskunde en Sociologie. In 2006 promoveerde hij *cum laude* op een proefschrift over staat en opinieonderzoek. Sinds 2007 werkt hij als senior-onderzoeker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), waar hij medeverantwoordelijk was voor invloedrijke publicaties als “De menselijke bestisser”, “Met kennis van gedrag beleid maken” en “Weten is nog geen doen”.

Sinds tien jaar zijn de gedragwetenschappen bezig aan een opmars in de wereld van bestuur en beleid. Tot nu toe beperkte die opmars zich echter tot beleids*uitvoering*. De gedragwetenschappen spelen nog nauwelijks een rol in de fase van beleids*vorming*. Ook worden zij vrijwel niet geraadpleegd bij andere maatschappelijke opgaven dan het beïnvloeden van keuzegedrag. Ten onrechte. Veel van de grote problemen in westerse landen zijn alleen goed te begrijpen als je ook de psychologie betreft.

Will Tiemeijer bepleit daarom in zijn oratie voor een *volgende stap* in de verbinding tussen beide werelden. De gedragwetenschappen zijn meer dan een set gereedschappen. Ze representeren ook een *perspectief* op de werkelijkheid. En wie vanuit dit perspectief kijkt, zal zien dat er grote problemen zijn met het ideaal van de ondernemende en verantwoordelijke burgers, waarop zoveel beleid van de afgelopen decennia is gebaseerd. Tiemeijer laat zien waarom, en schetst de contouren van een institutionele orde die uitgaat van een meer realistisch mensbeeld.

Erasmus University Rotterdam (EUR)
Erasmus School of Social and Behavioural
Sciences (ESSB)

Burgemeester Oudlaan 50
3062 PA Rotterdam, The Netherlands

T +31 10 408 2135

E office@essb.eur.nl

W www.eur.nl/essb

ISBN

978-90-75289-57-2